

VEDAT ULVİ ASLAN'IN SİYASAL İKTİSAT ELEŞTİRİLERİNDEN HAREKETLE GELECEĞİN AÇIKLIĞI MESELESİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA ¹

A. Dinç Alada ²

1. GİRİŞ

Vedat Ulvi Aslan'ı yakından tanıyamadım. Ulaşabildiğim eserlerinin çoğunu okudum. Karşıma, Marx'ın *Kapital*'ini özümsemiş, Hegel'in felsefesine hâkim, yaptığı çevirilerle Türkiye'de iktisadi düşünceye katkıda bulunmuş, analitik kavrama gücü çok yüksek bir akademisyen çıktı. Fikirlerini tartışmanın onu aramızda yaşatmanın yegâne yolu olduğunu düşünüyorum.

Eserlerinin bütününe bakıldığında gayretini, emeğini en çok yoğunlaştırdığı konunun, iktisat biliminin eleştirisi olduğu anlaşıyor. Bu eleştiriyi de Marx'ın *Kapital*'i üzerinden yapıyor. Ortaya koyduğu eleştiri; onu doğrudan Marx'ın özellikle siyasal iktisadı içeriden fethetme ve siyasal iktisattan çıkma gayreti içinde birbirinden farklı iki yönetsel yola götürüyor: İlki, Aslan'ın da altını çizdiği gibi formel mantığa³ sahip olan ve nedensellikler üzerinden yürüten, öz – biçim, nesne – özne ilişkileri, emek ve değerlendirme süreçlerinin gerçekleşme meselesidir. Bu yönetsel yol kanaatimce Marx'ın, Hegel'in *Hukuk Felsefesi*'nin eleştirisinde, *18 Brumaire*'de, siyaset felsefesinin güçlendiği noktada adım adım terk etmeye başladığı zorunluluk/zorunsuzluk (olumsallık, rastlantısallık) kipliğine (modalitesine) dayanıyor. Marx bu yönetsel yolu, daha önce Hegel üzerinden eleştirmiş olsa da siyasal iktisat eleştirisinde, 1844'te *El Yazmaları*'ndan itibaren kullanmaya devam etmiştir. İkincisi ise, Aslan'ın da *Kapital*'i kanaatimce doğru analiz ederek siyasal iktisat eleştirisinde üstüne gittiği, toplumsal değişimin ve tarihsel muhakemenin öne çıkarıldığı, özellikle *Kapital*'in 'İlkel Birikim' bölümünde karşımıza çıkan ikinci yönetsel yoldur.

Bu tespit bana göre, Aslan'ın Marx'ı son derece tutarlı ve dikkatli bir şekilde takip ettiğini göstermektedir. Böylece, bu çalışmanın istikameti de belirlenmiş oluyor: Önce, Aslan'ın bu iki farklı değerlendirmeyi nasıl aktardığı ele alınıyor. Ancak bu noktada durmayarak, Marx'ın özellikle Hegel'in zorunluluk/zorunsuzluk kipliğini nasıl aşmaya çalıştığı, onun *Hegel'in Devlet Doktrininin Eleştirisi*'ndeki (1843) ironik bir tespitinden; geleceğe bakışının en önemli siyasal kavramı komünizm ve devrime bakışı da *Alman İdeolojisi*'ndeki akıl yürütmesi üzerinden ortaya konuyor. Serbestçe yeni kavramlar geliştirerek, Marx'ın örtük olarak dile getirdiği geleceğin açıklığı meselesinde söz söyleyebilmek yine zorunluluk/zorunsuzluk kipliğini yenilemek ve eleştirmekten geçecektir. Gramsci'nin 'praksis felsefesi', 'Althusser'in 'rastlantısal materyalizm' çözümlemelerinin 'ontolojik kip kategorilerinin yenilenmesi'⁴ ile mümkün olduğu tartışılacaktır. Ve son olarak, Aslan'ın "toplumsal yapıya dair araştırmaların tarihsel kategorilerin sorgulanmasına yönelmeyip, bunların zaman içindeki olgusal düzeydeki değişimlerine odaklanmaları halinde, (...) nihayetinde sistemi meşrulaştırıcı olacaktır"⁵ tespitinden hareketle belirsizlik kavramı özelinde, geleceğin açıklığı konusunun nasıl politik bir mesele haline geldiği değerlendirilecektir.

- I -

Aslan'ın siyasal iktisada yönelik eleştirilerinin odağında tarihsel perspektiften yoksunluk, kapitalizmin ebedileştirilmesi, toplumu bütünselliği içinde açıklayamamak yer almaktadır. Ona göre, "politik iktisadın temel

¹ Bu yazının hazırlanmasında, her zaman olduğu gibi, Adalet Bayramoğlu Alada'nın desteği büyük oldu.

² İletişim için dincalada@gmail.com

³ "Marx'ın yaptığı çözümlemeler önemli bir kavramsal içeriğe sahip olsa da tartışmanın *Kapital*'deki devamı için, belli düzeyde formel mantıkla ulaşılan bir sonuç olduğunu söylemek mümkündür"[Aslan, V. U. (2019) "Parayı Bir Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak", *Yıldız Social Science Review*, C. 5, No. 2, s. 281].

⁴ Agamben, G. (2013) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 58 – 59.

⁵ Aslan, V. U. (2018) "Toplumsal Analizde Öznenin Sorunsallaştırılması", *Praksis*, No. 47, s. 75.

zaafı, belirli toplumsal ilişkiler olarak ele alınması gereken üretim faaliyetini, mübadele ilişkilerini, işbölümünü, bölüşüm ilişkilerini vb. maddi dünyanın bir uzantısı haline getirmesi ve tüm bu ilişkilerle bağlantılı olarak ortaya çıkan toplumsal kategorileri sanki maddi dünyanın evrensel kategorileriymiş gibi sunmasıdır"⁶. Siyasal iktisadın ya da iktisat biliminin eleştirisinin tarih ve toplumsal ilişkiler karşılaştırmasıyla yapılabildiğini düşünen Aslan, "toplumu bütünselliği içinde açıklama kaygısı bulunma[yan] (...) tarihsel perspektiften yoksun [iktisadın] 'iktisadi olan' ile 'toplumsal olan' arasındaki ilişki[yi] [kendi] kavram ve kategorileriyle [kurmasının] mümkün"⁷ olmadığını dile getirmektedir. Ona göre, "‘‘iktisadi olan’ı tarihsel bir perspektife, dolayısıyla onu var eden toplumsallığın içine yerleştirmesi mümkün değildir (...) iktisat, bir disiplin olarak, ‘iktisadi olan’ı kendinde şey olarak algılamak durumundadır"⁸.

Bu durumda ne yapılmalıydı? İlk yol, Marx'ın *Kapital*'inin ilk bölümünde yer alan 'meta' kavramına ve değer kuramına odaklanmaktır. Meta, iki nedensellik barındırıyordu: maddi ve toplumsal. İlki, duyusal olarak algılanabilirken, ikincisi "maddi dünyada var olmayan toplumsal kategorilerin varoluşu, toplumsal ilişkiler aracılığıyla gerçeklik kazanan öznellikler dolayımında tanımlı[ydı]"⁹. Özne – nesne diyalektiğini kuran bu satırlar, artık siyasal iktisadın dışından ama onu "‘‘içererek aşan (aufhebung)' (...) politik iktisadın 'görmediği' boşluğu görülebilir kıl[an]"¹⁰ bir bakışa sahiptir. İki nedensellik üzerinden devam edilirse, Marx'ın felsefeden ve doğallıkla Hegel'den devraldığı, bir önermenin ya da olgunun geçerliliğinin hangi biçimde ifade edildiğini belirleyen ontolojik nitelik olarak, zorunluluk/ zorunsuzluk (olumsallık) kiplerini (modalite) nasıl kurguladığı açığa çıkacaktı.

İç içe geçmiş iki nedensellikten ilkinde, "bir metanın (...) öncelikle fiziksel olarak bir ihtiyacı karşılayacak niteliklere sahip olması zorunludur ve burada fiziksel dünyanın nedensellikleri geçerlidir. Diğer taraftan onun fiziksel varlığı ile tanımlı işlevinin gerçekleşebilmesi için, değer niteliğinin gerçekleşmesi, yani piyasada satılması zorunludur. Bu satma – satın alma sürecinde mübadelenin mantığı (...) fiziki dünyanın nedenselliğiyle değil, toplumsal ilişkilerin nedenselliğiyle açıklanabilir bir husustur"¹¹. Böylece, özne maddi süreçlere değil, toplumsal süreçlere referansla tanımlanıyor. Toplumsal bilimlerde ve özel olarak iktisat bilminde öznellik sorunsallaştırılmadığında, toplumsal ilişkiler, toplumsal bilimcilerin gözünde 'şeyleşiyor', toplumsal kategoriler kendinde şeylere dönüşüyor. "Oysa her toplumsal ilişki, aynı zamanda, bu ilişkiler içinde yaratılmış olan öznelliklerle birlikte vardır. Bu öznellikler, toplumun maddi olarak yeniden üretilmesinin dolayımını oluşturan toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerin nedenselliğinin taşıyıcısıdır"¹².

Aslan'ın açık bir şekilde çözümlediği gibi, "emek süreci ve değerlendirme süreci, tanım gereği eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Bu ikili sürecin öznesi (...) aslında kapitalistin kendisidir. Kapitalist, fiziki faaliyet olarak üretimin öznesi emekçi ile üretimin nesnel koşullarını buluşturan, kâr amaçlı faaliyet olarak üretimin gerçekleşmesinin öznesi olarak belirlemektedir"¹³. Her iki sürecin, iki nedenselliğin eşanlı çözümlemesi kapitalist toplum yapısının yeniden üretimi için gerekli olsa da Marx'a göre bu gereklilik her zaman geçerli olmamaktadır. Aslan'ın yorumu bu noktada çok yerindedir: "Fiziksel koşullar var olsa da kâr gerçekleşmeyecek olduğunda, maddi üretimin gerçekleşme koşulu ortadan kalkmaktadır. Bu durum, üretimin tarihsel niteliğini ortaya koymakta (...) her iki nedenselliğin eşanlı gerçekleşme zorunluluğu üretimin her zaman gerçekleşeceği zorunluluğunu doğurmamakta ve kapitalist sistemde krizleri gerçek bir olasılık haline getirmektedir"¹⁴.

⁶ Aslan, V. U. (2017a) "Bir Özgürleşme Sorunsalı Olarak Politik İktisadın Eleştirisi", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 72, No. 4, s. 827.

⁷ Aslan, V. U. (2020) "İktisat ve Tarih Üzerine Kavramsal Bir Tartışma ya da İktisat, Tarihi Neden Dışlar?", *İktisat ve Tarih*, D. G. Aydın ve H. Özel (der.), Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 248.

⁸ *A.g.m.*, s. 249.

⁹ Aslan, V. U. (2017b) "Toplumsalın Yitik Öznesi ya da Metanın Fetiş Karakteri", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, No. 23, s. 174.

¹⁰ Aslan (2017a), *a.g.m.*, s. 829.

¹¹ Aslan (2017b), *a.g.m.*, s. 165 (vurgu: ADA).

¹² *A.g.m.*, s. 175.

¹³ Aslan, V. U. (2021) "Politik İktisadın Eleştirisi Olarak Marx'ın Metodolojisi", *İktisat Metodolojisi*, içinde, D. G. Aydın (der.), Ankara: Nobel, s. 229.

¹⁴ *A.g.m.*, s. 230 (vurgu: ADA).

Aslan, bir yandan zorunluluk/ rastlantısallık kipliği üzerine kurulu Marx’ın çözümlemesine işaret ederken, yine Marx’ın örtük olarak dile getirdiği öznellik sorunundan hareketle değerlendirmede bulunmaktaydı: “Toplumsal analizde özneliliğin sorunsallaştırılmaması halinde, hem bu ilişkilerin nasıl yeniden üretildiği [emek süreci ile değerlendirme sürecinin eşanlılığı] hem de bu ilişkilerin tarihselliği [eşanlılığın bozulması, kriz koşullarının doğması] hususunun analize dahil edilmesi mümkün olmayacaktır”¹⁵.

İktisat biliminin eleştirisini bu kez tarih üzerinden yapan Aslan, yine Marx’ın izinde yol alıyor: “İktisadi ilişkiler içinde eylemde bulunan aktörlerin davranışlarının kendine özgü [iktisadi olarak nitelenebilecek amaçlarla ilgili] bir işleyiş mantığı”¹⁶ bulunsa da “iktisat mevcut toplumsal ilişkilerin sadece ‘iktisadi’ nitelikteki olgularıyla ilgilenmiş, ‘iktisadi olan’ı, toplumsal ilişkiler bütünlüğünden soyutlayarak ele almıştır”¹⁷. Bu yüzden Aslan’a göre, “iktisadi ilişkileri, iktisadın kavram kümesinin dışına çıkararak, her şeyden önce bir toplumsal ilişki olarak tanımlamak gerek[mektedir]”¹⁸. Böylece, “iktisadi ilişkileri ya da ‘iktisadi olan’ı ‘toplumsal olan’ dolayımında ele almanın, tarihsel bir yaklaşımı kurama içselleştirmenin temel koşulu ol[arak]”¹⁹ görülmelidir. Bu hamle, aynı zamanda iktisatta olmayan²⁰ toplumsal değişimin, zamansallığın da kuramsal olarak analizde kapsanmasına imkân tanımakta, Marx’ın *Kapital*’de ‘İlkel Birikim’ olarak isimlendirdiği çözümlemeye de alan açmaktaydı. Formel bir muhakemenin Marx tarafından bir kenara konduğu bu bölümde Marx’ın mülksüzleştirme ya da zor kullanma ile sermayenin nasıl birikim gerçekleştirdiğini, iktisadi ilişkileri de kapsayan toplumsal ilişkiler bütünlüğü bakış açısıyla ele aldığı bilinmektedir. Aslan’ın Hobsbawm’ı izleyerek geçmiş – bugün – gelecek ilişkisini sorguladığı satırlarda, belirlenimci bir tavrı da eleştirerek geçmişin bugünü etkilemesini “farklı eğilimler ya da güçler vb. arasında bir çatışma ya da karşılıklı etkileşimler sonucu olarak ortaya çıkmış olması[na]”²¹ bağlamaktadır. Ona göre, “olmuş olan, bir anlamda ‘bileşke’dir ve açıklamasını, kimi gerçek dinamiklerin yanı sıra rastlantıların da söz konusu olduğu karmaşık ilişkiler bütünü içinde bulmaktadır”²². Bugünden geleceğe doğru bakıldığında ise Aslan, bugünün olasılıkları da günümüz dünyasının geleceğe açılan kapılarına dönüştüğünü düşünmekte; geleceğin nasıl şekilleneceği konusunda belirsizliğin var olduğunu, geleceğin her an şaşırtabileceğini ileri sürmektedir. Burada, geçmiş – bugün – gelecek sorgulaması mutlaklaştırmaktan uzak bir çizgide, olasılıklar ve rastlantıların seyrine ve bilinmeyenlerin ortaya çıkma potansiyeline bağlanmaktadır²³.

- II -

Aslan’ın emek süreci ve gerçekleşme süreci nedensellikleri üzerinden açıkladığı gibi, Marx, zorunluluk/rastlantısallık kipliğini *Kapital*’in 1. Cildinde kullanmıştır. *Kapital*’in II., III. Ciltlerinin ve *Artı Değer Teorileri*’nin son müsveddelerinde de sermayenin birikim koşullarının belirlenmesinde zorunluluğa, ortaya çıkan aksamalarda, ekonomik kriz koşullarında rastlantısallık kavramlarına başvurmuştur²⁴. Ancak Marx siyaset felsefesine alan açtığı metinlerde bu kavramları eleştirmeye ve hatta terk etmeye hazırlandığına dair emareler bulunmaktadır. Bunun en açık örneği, onun 1843 tarihinde Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ni eleştirmek üzere kaleme aldığı *Hegel’in Devlet Doktrininin Eleştirisi* adlı metinde yer alır:

“Rastlantı Hazretleri [Seine Zufälligkeit]. Rastlantı devletin gerçek birliğini oluşturuyor”²⁵.

Hegel’e göre, Devlet Aklın (İdeanın) gerçekleşmiş hali, hükümdar ise bu birliğin somutlaşmış noktasıdır. Devletin birliği, nihai olarak tek bir kişinin kararıyla tanımlanır. Marx, bu kişinin iradesinin, doğuştan geldiğini, tesadüfen

¹⁵ Aslan (2017b), *a.g.m.*, s. 176.

¹⁶ Aslan (2017a), *a.g.m.*, s. 830.

¹⁷ Aslan (2020), *a.g.m.*, s. 257.

¹⁸ *A.g.m.*, s. 240.

¹⁹ *A.g.m.*, s. 241.

²⁰ *A.g.m.*, s. 253.

²¹ *A.g.m.*, s. 250 – 251.

²² *A.g.m.*, s. 251.

²³ *A.g.m.*

²⁴ Bkz., Reuten, G. (2014) “An Outline of the Systematic – Dialectical Method: Scientific and Political Significance”, *Marx’s Capital and Hegel’s Logic: A Reexamination*, F. Moseley ve T. Smith (der.), içinde, Leiden – Boston: Brill, s. 265.

²⁵ Marx, K. (1975) “Critique of Hegel’s Doctrine of the State”, Marx, K., *Early Writings*, içinde, New York: Vintage Books, s. 94.

bu önemli konuma yükseldiğini, belirli bir aklın *zorunlu* sonucu olmadığını göstermek istemektedir. Hegel’de zorunluluk, olumsuzluğu (rastlantısallığı) içeriyor ve aşıyordu²⁶. Kimin hükümdar olduğu tarihsel bir tesadüf olarak ortaya çıkarken Hegel bunu Aklın zorunlu sonucu gibi sunuyor ve Marx yukarıdaki ironik cümleyi ekliyor eleştirilerine. Böylece Marx Hegel’in olumsuzluğu gizleyip hükümdara zorunluluk atfetmesini eleştiriyor.”Rastlantı Hazretleri” diyerek Hegel’in devletin en yüksek birimini akla dayandırıdığını iddia ederken aslında onu tesadüfe bağladığını söylüyor²⁷.

Marx’ın birincil önceliği, politik duruşu, kapitalizmin ebediliği fikrine taban tabana zıt, yakın gelecekte devrim yoluyla üretim biçiminin yeni şeklini alacağı ve devamında komünist toplumun kurulacağı yönündeki düşüncesi ve bu yönde eylemliliğinde ortaya çıkar. Ancak Marx’ı bugün üzerinde hâlâ düşünüyor oluşumuzun sebebi, onun bu politik duruş ve eylemliliğine bitmez tükenmez bir çabayla, felsefi ve bilimsel dayanak arayışındır²⁸. Bir zorunluluk olarak gördüğü siyasal dönüşümün sürekli ertelenen gerçekleşmesi, politik rakiplerinin farklı fikirleri onu felsefi kazılar yapmaya yöneltmiştir. Daha Doktora Tezinin hazırlığı safhasında (1839 – 1841) Demokritos ile Epikuros karşılaştırmasını, zorunluluk/zorunsuzluk kavramları üzerinden yapıyordu. Geleceğin önceden belirlenebilirliği, ya da zorunluluğuna karşı Epikuros’un rastlantısallığından yana tavır aldı²⁹. Bir diğer tespit, Marx’ın 1845 – 1846 tarihlerinde kaleme aldığı *Alman İdeolojisi*’nde komünizme dair yazdıklarıdır:

“Bize göre komünizm, ne yaratılması gereken bir durum ne de gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı bir *ülkü*dür [*idealdir*]. Biz, bugünkü duruma son verecek [durumu aşacak (ortadan kaldıracak, aufhebt) gerçek harekete komünizm diyoruz. Bu hareketin koşulları şu anda var olan öncüllerden doğar”³⁰.

Marx, politik duruşunun en önemli kavramları devrim ve komünizme dair bu fikirlerinin, zorunluluk/rastlantısallık kipliğini aşan bir boyutu olduğu düşünülebilir. Karatani’nin Marx’ın bu tespiti hakkındaki düşüncesini önemli buluyorum: “Önceden planlanabilmesi mümkün olmayan [bu durum] ancak her zaman bir *sürpriz hamle* (attack) olarak gerçekleşiyor”³¹. Görüldüğü gibi, Marx’ın metodolojisi burada değişiyor; geleceğe bakışı açık, belirlenimciliğe ya da zorunluluğa kapalı, ütopyacılığın karşısında bir mevzi kazanıyor³².

- III -

Marx’ın, zorunluluk/zorunsuzluk kategorilerini siyasal iktisat eleştirisinde (‘İlkel Birikim’ bölümü dışarıda bırakılırsa) muhafaza ederken, felsefe ve siyaset felsefesi metinlerinde Doktora tezinden itibaren bunları esneklettiği ve yer yer terk ettiği konu edildi. Marksizmin güçlendiği, özellikle mekanik diyebileceğimiz tarihsel materyalizm anlayışının sosyalist düşüncüyü kapladığı dönemlerde, belirlenimciliğe (determinizme) içeriden ilk eleştirenlerin başında 1929 – 1935 yıllarında İtalya hapishanelerinde defterler oluşturan Gramsci geliyor. Yeni kavramlara, farklı kuramsal hamlelere yol açabilmek, zamansallık, geleceğin bilgisi[bilgisizliği]

²⁶ *Küçük Mantık*’tan birkaç alıntı ile bunu destekliyorum: “Felsefenin görevi, genel olarak olumsuzluk görünüşü altında gizlenmiş olan zorunluluğu saptamaktan oluşur”[Hegel, G. W. F. (2020) *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I Mantık Bilimi*, Sözel Züsätze ile birlikte, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, s. 272]. Bir başka yerde, “Zorunluluk hiç kuşkusuz, haklı olarak olanağın ve edimselliğin birliği olarak tanımlanmıştır”[A.g.e., s. 274].

²⁷ Marx’ın eserindeki çeviri bana aittir. Bu metnin çözülmesinde Chat GPT’den destek aldım (10.04.2026).

²⁸ *1844 El Yazmaları*’nda Marx komünizmi zorunluluk olarak görüyordu: “Komünizm (...) insanın kurtuluşu ve iyileşmesi sürecinde tarihi gelişmenin bir sonraki aşaması için zorunlu olan edimli (actual) evredir. Komünizm yakın geleceğin zorunlu kalıbı ve dinamik ilkesidir”[Marx, K. (2014) *1844 El Yazmaları* çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 123].

²⁹ Marx, Doktora tezinde Cicero’dan yaptığı bir alıntıda “Epikouros (...) yazgının zorunluluğundan kaçılabilmesine (inanırdı), Demokritos ise (...) her şeyin zorunlulukla oluştuğunu kabul etmeyi tercih ediyordu”[Marx, K. (2013) *Demokritos ile Epikouros’un Doğa Felsefelerindeki Ayrım, Bir Ekle Birlikte*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu, s. 45n. 30]. Bu konuda ayrıca bkz., Karatani, K. (2018) *İkonomi ve Felsefenin Kökleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları, s. 93.

³⁰ Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, s. 58. Çeviriye eklemelerde Ragıp Ege’nin “Açıklamalı Kavramlar Eki”nden yararlandım [Hegel, W. F. (2026) *Ruhun Fenomenolojisi’ne Önsöz*, çev. Ragıp Ege, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 132 – 133].

³¹ Karatani, K. (1997) *Architecture as Metaphor: Language, Number, Money*, Londra: MIT, s. 183 (vurgu: ADA).

³² Karatani, bir başka kitabında Marx’ın komünizm hakkında pek az konuştuğunu dile getirdikten sonra kaynak göstermeden, kanıtlamadan daha iddialı bir şey söylüyor: “Bir yerde gelecek hakkında konuşmanın gericilik olacağını bile söylemişti”[Karatani, K. (2008) *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, çev. F. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları, s. 17]. Bir başka yerde de Marx’ın nadiren gelecek ile ilgili programlar üzerine düşünüyor diyerek, *Gotha Programının Eleştirisi*’ni örnek olarak gösteriyor[a.g.e., s. 186 -187].

konularına dair söz söyleyebilmek, Agamben’in ifadesiyle “ontolojik kip kategorilerinin kendi bütünlükleri içinde yeniden düşünülmesi[ni] gerektiriyordu”³³.

Gramsci için önem arz eden eylemlilik halini kuramsallaştırmaktı. Gramsci, Marx’a referansla şöyle yazıyor: “Marx, fikir planında belki yüzyıllarca, yeni Devletin [politik toplumun] ortadan kalkacağı ve sınıfsız [düzenlenmiş] toplumun kurulacağı zamana kadar gidecek olan bir çağı başlattı. Ancak böyle bir toplum kurulduktan sonradır ki, ortaya attığı dünya görüşü aşılmış olacak (zorunluluk kavramının, özgürlük kavramı tarafından aşılması)”³⁴. Özgürlük alanını komünizm, zorunluluk alanını da komünizm öncesi olarak niteleyen Marx’ı takip ettiği anlaşıyor³⁵. Bir başka yerde ise, “ekonomik ya da bencil (...) safhasından ahlâksal – siyasal safhaya geçiş yani insanların bilincinde yüksek düzeyde bir işlemle, yapının üst yapı haline gelişi [katarsis = arınma terimi ile anlatılır] (...) Bu aynı zamanda (...) ‘zorunluluktan özgürlüğe’ geçişi anlatır”³⁶. Ancak “Praxis felsefesi (...) tarihsel çelişkilerin bir ifadesi (...) henüz var olmayan ve tarihsel olarak da henüz var olamayan ‘özgürlüğe’ değil zorunluluğa bağlıdır (...) (praxis filozofu) (...) bugünkü çelişkilerin alanının dışına kaçamaz, doğrudan doğruya bir tür ütopya yaratmadan çelişkilerin ortadan kalkacağı bir dünyadan söz edemez”³⁷. Buradan çıkan sonuç şudur: Gramsci’nin praxis felsefesi; mekanik tarihsel materyalizmin³⁸ bir karşıtı olarak, zorunluluktan özgürlüğe tereddütsüz geçişin eleştirisi ve bu nedenselliğin reddiyesi olarak ortaya çıkan ‘serbest’ bir kavramsal gelişimdir. Praxis felsefesi, zorunluluk/zorunsuzluk (özgürlük) ontolojik kip kategorilerinin dışına çıkma çabasıyla vücut bulmuştur.

Althusser de son dönem, bir kısmı ölümünden sonra yayınlanan eserlerinde, genç Althusser’den farklılaşarak geleceğe bakışın ontolojisine eğilirken yeni bir kavramsallaşma deniyor: Rastlantısal (aléatoire) materyalizm. Ama bu aşamaya varmadan daha erken dönemde Althusser, örneğin *Kapital’i Okumak*’ta yine zorunluluk/[tesadüfi] durumlar (circonstances) ayırımını benimseyerek, “zorunluluk, *bilmeye* (örneğin, son tahlilde, ekonominin belirleyiciliği yasası) ve durumlar ise *bilememeye*”³⁹ karşılık geldiğini ileri sürüyor. Sonra şöyle devam ediyor: “bir bilme durumu ile bir bilmeme durumunu karşılaştırmak yerine, bilmeme paranteze konur ve onu bilinmeyen nesnenin *bilgisi* (iktisadın zorunluluğu) ve diğer nesne (siyasal koşullar vd. yoluyla buna ‘zorunluluğun yolunu açmak denir) ile karşılaştırılır”⁴⁰. Burada yine ekonominin belirleyiciliğine, alt yapının üst yapıyı belirlediği düşüncesine karşı çıkılmakta, bu zorunluluk ilişkisi, siyasal koşulların (durumların) tesadüfiliği devreye sokularak esnekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Althusser geç dönem yazılarında, belirlenimciliğin aşılması sürecinde kullandığı bu naif denemeleri terk ediyor: “olumsallığı zorunluluğun bir kipliği veya zorunluluğun istisnası olarak düşünmek yerine zorunluluğu olumsuzlukların [beklenmedik durumların] karşılaşmasının gerekli – hale gelmesi olarak düşünmeliyiz”⁴¹ demektedir.

Althusser, Epikouros’tan esinlendiği “atomların düşüşlerinin doğru çizgisinden hafifçe, belli belirsiz, sapma imkânı veren *eğili*m özelliği sayesinde, dünyanın olabilmesini; atomların çarpışa çarpışa meydana getirdiği”⁴² fikrini rastlaşma ya da *karşılaşma* kavramıyla karşılıyor ama bu yeterli olmuyordu. Althusser rastlaşmanın boşa çıkmasına örnek olarak XIV. Yüzyıl İtalya burjuvazisi ile kapitalist üretim tarzının rastlaşamamasını gösteriyor⁴³. Dolayısıyla, rastlaşma ancak bir şey *tutarsa* meydana geliyor. Rastlaşmanın tutması, zorunluluk kavramıyla değil,

³³ Agamben (2013), *a.g.e.*, s. 58 – 59.

³⁴ Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks*, C. III, J. A. Buttigieg (çev. ve der.), New York: Columbia University Press, s. 183. Ayrıca bkz., A. Gramsci (1975) *Felsefe ve Politika Sorunları*, İstanbul: Payel, s. 90.

³⁵ Cf., Marx, K. (1978b) *Kapital*, C. III, F. Engels (der.), çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, s. 858 – 859. Bu tespit için Chat GPT’den yararlandım, 23. 04. 2026.

³⁶ Gramsci (1975), *a.g.e.*, s. 75.

³⁷ *A.g.e.*, s. 121 – 122.

³⁸ “Kesin olarak ifade edilirse bu, dinin farklı bir örtü ile yeniden doğuşudur. Fetişizme yuvarlanmanın önüne geçilmesi için karşımızda duran en ilginç ve acil sorundur”[Gramsci (2007), *a.g.e.*, s. 365].

³⁹ Althusser, L. ve Balibar, E. (1973) *Lire Le Capital*, C. I, Paris: Maspero, s. 139 – 140.

⁴⁰ *A.g.e.*

⁴¹ Althusser, L. (2006) *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978 – 87*, F. Mathéon – O. Corpet (der.), çev. G. H. Goshgarian, Londra – New York: Verso, s. 193 – 194.

⁴² Althusser, L. (2018) *Felsefede Marksist Olmak*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Can Sanat Yayınları, s. 176 – 177.

⁴³ *A.g.e.*, s. 177.

henüz gerçekleşecek olan olgunun olumsallığı bakımından anlaşılmalıdır⁴⁴. Althusser'in *karşılaşma* kavramsallaştırmasına en iyi örnek Marx'ın *Kapital*'inin 'İlkel Birikim' bölümünde iki farklı meta sahibinin (para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri ile emek güçlerini satan özgür emekçiler) karşılaşması ve bu karşılaşmanın tutmasıdır⁴⁵.

Althusser, olumsallığın karşılaşma materyalizmi ya da tesadüfi (aleatory) materyalizmini, idealizmin örtük bir biçimi olarak gördüğü ve çoğunlukla Marx, Engels ve Lenin'e atfedilen zorunluluk materyalizminin karşısına yerleştiriyor⁴⁶. Gerçek Marx ile rasyonalist Marksizmi karşı karşıya getiren Althusser'in bu yaklaşımı oldukça çarpıcı ve sert bir yorum olarak göze çarpıyor.

- IV -

Bu çalışma, Vedat Ulvi Aslan'ın siyasal iktisat eleştirilerinin çözümlemesiyle başladı, onun bir yorumundan hareketle sonuçlanıyor. Aslan, siyasal iktisadın ve iktisat biliminin analizlerinde kullandıkları kavram ve kategorileri derinliğine çözümlemediklerini, onları sorgulamadıklarını, böylelikle ne kadar eleştirel pozisyon üstlenirlerse üstlenirler kapitalist "sistemi meşrulaştırıcı"⁴⁷ bir tavır aldıklarını vurguluyordu.

Bu kategorilere bir örnek olarak, siyasal iktisatta daha az ama iktisat bilminde daha sık kullanılan belirsizlik kavramı verilebilir. Ana akım iktisatta bu kavram sorgulanmıyor, "sıkı pozitivist muhakeme içinde bir yoldan çıkma ve arıza durumuna indirgenerek kullanılıyor"⁴⁸. İktisatta ana akım, belirsizliği, geleceğe dair beklentileri şekillendirmek üzere, risk dolayımı ile ele alıyor, ana akım dışındaki okullar da çoğunlukla bu kavramı menfi anlamda, 'belirsizliği azaltmak', etkilerini bertaraf etmek üzere kullanıyor. Bu tavrın Aslan'ın dediği gibi, mevcut sistemi meşrulaştırıcı ve muhafazakâr olduğu açık. Bu kavramı yer yer sorgulayan Keynes, Knight, Hayek gibi iktisatçılar bilgi ya da bilgisizlik meselesinin ötesine analizlerinin ilerlemesine izin vermiyorlar, ontolojiye kapılarını kapalı tutuyorlar⁴⁹.

Çalışmanın son bölümünde, felsefede⁵⁰ yer edinmiş, siyaset felsefesinde ise sıklıkla kullanılan zorunluluk/zorunsuzluk modalitesinin yenilenmesi ya da aşılması halinde, politik çıkarımları olan belirsizliğin 'müspet' bir kavram olarak kullanımının mümkün olacağı tezini savunmak istiyorum.

Şu sorulara verilecek cevaplar, bu tezin savunulmasına yardımcı olabilecektir: Zorunluluk/zorunsuzluk kipliğinin siyasal iktisatta ve toplumsal bilimlerde kullanımı analize ne katıyor? Bu kategorilere başvurulmaması halinde kaybedilen nedir? Bu kiplikten çıkmak mı? Yoksa onu yenilemek mi daha iyi sonuç verir?

Modalite (ya da kiplik), yapmak fiilinden hareket edersek, bir şeyi farklı yollardan yapma, yapabilme, yapacak olma, koşullar uygun olursa yapabilmeyi. Geleceğe bakış da benzer şekildedir. Zorunluluk, başka türlü olması mümkün olmayan durum iken; olumsallık, olduğundan daha farklı gerçekleşmesi mümkün durumdur. Bu ayırım *inde*, belirsizliği çağrıştıracak bir kavramı ortaya atalım: sürpriz. Sürpriz oluyorsa, bu durum bilgiyle/bilgisizlikle ilgilidir, olayın kendisi ile değil denir. O olaya hazırlıklı değildir. Deprem örneğinden yola çıkarsak; fay hatlarını, tarihsel depremleri uzmanı kadar olmasa da bilen, şaşırsa bile anlar karşılaştığı durumu. Dolayısıyla zorunluluk, depremin belirli bir noktada, diyelim 250 yıllık periyodu tamamladığında, artı eksi bir zaman aralığında, olacağının belli olmasıdır; bu durum sürprizi bilen için ortadan kaldırır. Marx'ın tarih tezinin izinde, sanayi devriminin

⁴⁴ Althusser (2006), *a.g.e.*, s. 174. G. Elliot, "Bir zamanlar Hegel üzerine tez yazmış olan Althusser'in yine bir zamanlar Demokritos ile Epikouros üzerine doktora tezi yazmış genç Marx'a geri dönüş sahnelemiş olmasının, fikirler tarihi açısından taşıdığı ironi hakkında ne düşünmeliyiz?"[Elliot, G. (2006) *Althusser: The Detour of Theory*, Leiden – Boston: Brill, s. 364] diye soruyordu.

⁴⁵ "Birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüz yüze temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek – gücünü satın alarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri; öte yanda, kendi emek – güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler (...) Meta pazarındaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşullarını sağlamış olur (...) İlkel birikim denilen şey (...) üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreç[tir] (...) İlkel olarak görünür, çünkü sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih – öncesi aşamasını oluşturur"[Marx, K. (1978a), *Kapital*, C. 1, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları s. 730 – 731].

⁴⁶ Althusser (2006), *a.g.e.*, s. 261 -262.

⁴⁷ Aslan (2018), *a.g.m.*, s. 75.

⁴⁸ Alada, A. D. (2024) *Üç Belirsizlik Kavramı: Bir Siyasal İktisat Eleştirisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 16.

⁴⁹ Bkz., *A.g.e.*

⁵⁰ Bkz., Kolakowski, L. (1989) *Main Currents of Marxism: The Founders*, C. 1, Oxford – New York: OUP.

gerçekleşmesi yapısal bir zorunluluktur. Ama bu devrimin hangi ülkelerde, hangi yönetim eliyle, hangi kriz koşulları altında olacağı zorunsuzdur (olumsaldır), rastlantısaldır. İlk önermede gelecek kapalı, ikincisinde ise gelecek, gerçekleşmemiş ihtimaller alanını gösterdiğinden açıktır. Ancak esas soru bu değil. Belirsizliği, olumluluğu ve olumsuzluğuyla, siyasete açılan penceresiyle, devreye sokabilmek bu modalite içinde ne kadar mümkündür? Modalitenin dışına çıkılırsa bu amaç hâsıl olur mu sorusu esastır.

Modal düşünceden, neyin zorunlu, neyin mümkün, neyin olumsal (zorunsuz) olduğu kıskacından çıkılırsa, ne kazanılabilir? Artık geleceğe, olacak, olabilecek, olmayabilecek diye bakmak yerine gelecek nasıl kurulabilir diye düşünülebilir. Gelecek artık mevcut olasılıkların seçimi değil, keşfedilecek bir şey ya da eylem için yaratılacak bir alana dönüşebilir. Bu konuda Gramsci'nin praxis felsefesinin ortaya çıkış sürecini örnek olarak ele almıştık.

Modaliteden çıkılırsa ne kaybedilir sorusunun cevabından ise, eylemsel alanın yönünün belirlenemeyeceği, kavramsal muğlaklık ile karşılaşılacağı düşüncesi ileri sürülebilir. Modaliteyi dönüştürmek, yenilemek yani geleceği kapalı hale getirmeyecek bir zorunluluk/zorunsuzluk seçeneği mümkün mü sorusuna da Althusser'in karşılaşma (rastlantı) materyalizminin buna uyan bir örnek olduğu dile getirilebilir. Althusser'in yorumunda da karşılaşmaların ancak tuttuğunda (tutmaya da bilirdi) düzenin geçici olarak kurulduğu, geleceğe bakışta *eğilimlerin* öne çıktığı vurgulanmıştı.

Belirsizliğin, gelecek ufkuna bakışta yer bulabilmesi, zorunluluk/zorunsuzluk modalitesi içinde sadece *epistemik belirsizliğe* açıktı. Geleceğin nasıl şekil alacağı belliydi ama biz onu bilmiyorduk, sürpriz olsa da bu, bilgisizliğimizin bir karşılığı oluyordu. *Ontolojik belirsizlikte*⁵¹ ise gerçekliğin kendisi tam belirli değildir; gelecek ise gerçekten açıktır. Belirsizlik, artık önceden belirlenmiş seçeneklerin listesi gibi işlemediğinden, gerçekliğin ve siyasetin kurucu özelliği⁵² olabilir (mi?).

KAYNAKÇA

Agamben,, G. (2013) *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aktan, İ. (2020), "KHK'lı Felsefeci Nilgün Toker'in Gözüyle 40. Yılında 12 Eylül: Toplumsuz Millet", *1 + 1* Expres, 12. 09. 2020.

Alada, A. D. (2024) *Üç Belirsizlik Kavramı: Bir Siyasal İktisat Eleştirisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Althusser, L. ve Balibar, E. (1973) *Lire Le Capital*, C. 1, Paris: Maspero.

Althusser (2000) *Machivelli and Us*, F. Mathéon (der.), çev. G. Elliot, Londra – New York: Verso.

Althusser, L. (2006) *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978 – 87*, F. Mathéon – O. Corpet (der.), çev. G. H. Goshgarian, Londra – New York: Verso.

⁵¹ Ontolojik belirsizlik, doğal ya da olumlu, müspet sonuçlar doğurabilecek bir süreç olarak dillendirilebilir. Doğal derken kastedilen, öznenin geleceğe dönük beklentileri ve gelecek ufkunun beklenmeyen ya da sürpriz hamle ile ters yüz olması neticesinde kararan gelecek ufkunu çözümlemek üzere geçmişe dönüp beklenmeyenle mücadele ve cevap seçeneklerini oluşturma çabası ile gelecek umut ve beklentiler setini yenilemesi süreci olarak anlaşılabilir. Burada beklenmeyen ya da sürpriz, öznenin kontrolü, bilgisi dışında olandır. Sürecin olumluluğu ya da müspet oluşu, karşılaşılan umulmadık beklenmeyen güçlüğü özneyi cevap arayışlarına yöneltmesi, geçmiş deneyimlerini tazelemesi sonucu ufkunu yenilemesi, geliştirebilmesi, cevap verme kapasitesini güçlendirmesidir. Elbette bu süreç istendiği gibi gitmeyebilir, sonuç başarısız da olabilir, söz konusu olan bir potansiyeldir. Machivelli'nin siyasal insanın vasıfları [Arendt, H. (2022) *Geçmiş ile Gelecek Arasında, Seçme Eserler*, C.2, çev. Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara, İstanbul: İletişim yayınları, s. 196] arasında gördüğü fortuna/virtu, belirsizlik (talih)/eylemsellik (etkinlik, cevaplama gücü) kavramlarıyla, *ilkel siyasal birikimin* şahitliğinde [Althusser (2000) *Machivelli and Us*, F. Mathéon (der.), çev. G. Elliot, Londra – New York: Verso, s. 125, (vurgu: orijinal)] ulusal birliğin oluşumunu değerlendiren fikirleri, doğal ya da müspet belirsizliğe örnek olarak verilebilir.

⁵² Nilgün Toker, Arendt'i izleyerek, Türkiye güncel siyasetinin eleştirisinde 'Belirsizlik Rejimi' kavramını kullanıyor [Aktan, İ. (2020), "KHK'lı Felsefeci Nilgün Toker'in Gözüyle 40. Yılında 12 Eylül: Toplumsuz Millet", *1 + 1* Expres, 12. 09. 2020; Ögünç, P. "Faşizan Rejimlerin Karakteridir 'Belirsizlik'", *Gazete Duvar*, 23. 10. 2020; İlgin, S. (2022) "Nilgün Toker ile Söyleşi", *Evrensel*, 24. 12. 2022]. Kastedilen, muğlak, keyfi, öngörülemez kararlar alarak halka korku salan faşizm benzeri yönetim tarzıdır. Tespit doğru, kavramın kullanımı yerinde ama şu sorular açık kalıyor: Bir iktidar tekniği ya da yönetim biçimi olarak görülen 'belirsizlik rejimi' bir durum değil, yani geleceğin doğal olarak belirsiz oluşu yerine, belirsizlik nasıl üretiliyor sorusu ikame ediliyor. Her an her şeyin olabileceği, öngörünün mümkün olmadığı bu hale karşı politik duruş nasıl gerçekleştirilecektir?

- Althusser, L. (2018) *Felsefede Marksist Olmak*, çev. İsmet Birkan, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Arendt, H. (2022) *Geçmiş ile Gelecek Arasında, Seçme Eserler*, C.2, çev. Bahadır Sina Şener ve Onur Eylül Kara, İstanbul: İletişim yayınları.
- Aslan, V. U. (2017a) "Bir Özgürleşme Sorunsalı Olarak Politik İktisadın Eleştirisi", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 72, No. 4.
- Aslan, V. U. (2017b) "Toplumsalın Yitik Öznesi ya da Metanın Fetiş Karakteri", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, No. 23.
- Aslan, V. U. (2018) "Toplumsal Analizde Öznenin Sorunsallaştırılması", *Praksis*, No. 47.
- Aslan, V. U. (2019) "Parayı Bir Toplumsal İlişki Olarak Tanımlamak", *Yıldız Social Science Review*, C. 5, No. 2.
- Aslan, V. U. (2020) "İktisat ve Tarih Üzerine Kavramsal Bir Tartışma ya da İktisat, Tarihi Neden Dışlar?", *İktisat ve Tarih*, D. G. Aydın ve H. Özel (der.), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Aslan, V. U. (2021) "Politik İktisadın Eleştirisi Olarak Marx'ın Metodolojisi", *İktisat Metodolojisi*, içinde, D. G. Aydın (der.), Ankara: Nobel.
- Ege, R. (2026) "Açıklamalı Kavramlar Eki", Hegel, W. F. (2026) *Ruhun Fenomenolojisi'ne Önsöz*, çev. Ragıp Ege, içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elliot, G. (2006) *Althusser: The Detour of Theory*, Leiden – Boston: Brill.
- Gramsci, A. (1975) *Felsefe ve Politika Sorunları*, İstanbul: Payel.
- Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks*, C. III, J. A. Buttigieg (çev. ve der.), New York: Columbia University Press.
- Hegel, G. W. F. (2020) *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I Mantık Bilimi*, Sözel Zusätze ile birlikte, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea.
- İlgün, S. (2022) "Nilgün Toker ile Söyleşi", *Evrensel*, 24. 12. 2022.
- Karatani, K. (1997) *Architecture as Metaphor: Language, Number, Money*, Londra: MIT.
- Karatani, K. (2008) *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine*, çev. F. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.
- Karatani, K. (2018) *İzonomi ve Felsefenin Kökleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kolakowski, L. (1989) *Main Currents of Marxism: The Founders*, C. 1, Oxford – New York: OUP.
- Marx, K. (1975) "Critique of Hegel's Doctrine of the State", Marx, K. *Early Writings*, içinde, New York: Vintage Books.
- Marx, K. (1978a) *Kapital*, C. 1, çev. Alaettin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1978b) *Kapital*, C. III, F. Engels, çev. Alaettin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2013) *Demokritos ile Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayırım, Bir Ekle Birlikte*, çev. Saffet Babür, Ankara: BilgeSu.
- Marx, K. (2014) *1844 El Yazmaları* çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Öğünç, P. "Faşizan Rejimlerin Karakteridir 'Belirsizlik'", *Gazete Duvar*, 23. 10. 2020.
- Reuten, G. (2014) "An Outline of the Systematic – Dialectical Method: Scientific and Political Significance", *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, F. Moseley ve T. Smith (der.), içinde, Leiden – Boston: Brill.